

تأثیر عناصر زیبایی‌شناسی و تحولات تاریخی خوارزمشاهیان بر ابعاد ادبی نفثه-المصدور زیدی نسوی و سفالینه‌های این دوره

چکیده

نفثه-المصدور زیدی نسوی از جمله آثار مهم و ارزشمند نثر فارسی است که از ابعاد مختلفی همچون نوع نثر، گفتمان‌های طرح‌شده در آن، زیبایی‌شناسی و دوره تاریخی خاصی که اثر در آن پدید آمده، حائز اهمیت فراوان است. مسئله‌ای که می‌توان اینجا مطرح کرد ماهیت تأثیر تحولات تاریخی و زیبایی‌شناختی معاصر با خلق کتاب نفثه-المصدور و سفال‌های دوره خوارزمشاهی است. مبنای نظری این پژوهش، تطور فلسفه ادبیات و تعاریف مختلف از ماهیت ادبیات است، تعاریف مختلفی که نظریه‌ها و بینش‌های متفاوتی را در نقد و پژوهش منجر می‌شوند. اگر ادبیات و هنر را ابزاری بدانیم که اجتماع را به‌طور مستقیم بازتاب می‌دهد و تأثیراتی در اوضاع جامعه دارد، بررسی این آثار حائز اهمیت می‌گردد. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که شرایط نامطمئن سیاسی، اقتصادی و فرهنگی دوره خوارزمشاهی بر آفرینش یک اثر ادبی چون نفثه-المصدور و سفالینه‌های این دوره از حیث ساختار و زیبایی‌شناختی تأثیرگذار بوده است.

اهداف پژوهش:

1. بازشناسی تأثیر تحولات زیبایی‌شناختی و تاریخی دوره خوارزمشاهی بر کتاب نفثه-المصدور نسوی.
2. واکاوی ارتباط تحولات تاریخی دوره خوارزمشاهی بر سفالگری در این دوره.

سوالات پژوهش:

1. تحولات زیبایی‌شناختی و تاریخی دوره خوارزمشاهی چه بازتابی در کتاب نفثه-المصدور نسوی داشته است؟
 2. تحولات تاریخی دوره خوارزمشاهی چه تأثیر بر سفالگری این دوره داشته است؟
- کلیدواژه‌ها: نفثه-المصدور، تحولات زیبایی‌شناختی و تاریخی، زیدری نسوی، خوارزمشاهیان، سفالگری.

خوارزمشاهیان یکی از حکومت‌های است که در دوره اسلامی در ایران به قدرت رسیدند (۶۲۸-۵۹۶ق). در این مقطع زمانی، تحولاتی در عرصه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جامعه روی داد. با این حال، این حکومت نتوانست برای یک دوره طولانی قدرت سیاسی را در اختیار داشته باشد و توسط مغولان از صحنه قدرت سیاسی حذف گردید.

بررسی‌ها نشان می‌دهد علی‌رغم ضعف‌های ساختاری در این دوره آثار علمی و ادبی نیز به رشته تحریر در آمده است. نفثه‌المصدور از آثار ارزشمند ادب پارسی و از گنجینه‌های مهم فرهنگ مکتوب ایران است، کتابی که در برهه حساس و تاریخ‌ساز این سرزمین توسط دبیری مسلط بر زبان و ادب منشیانه و درباری به نگارش درآمده است؛ در نتیجه از ابعاد بسیار حائز اهمیت است. زیدری نسوی منشی جلال‌الدین خوارزمشاه این کتاب را در شرح حال سقوط خوارزمشاهیان و آنچه در آن برهه سرنوشت‌ساز تاریخ از تلاطم امواج فتنه و ویرانی‌ها و جنگ‌ها و مصیبت‌ها به چشم دیده با نثری منشیانه و مصنوع به نگارش درآورده است. از زمان شکل‌گیری پژوهش دانشگاهی در ایران و رشد مجلات دانشگاهی از دهه ۱۳۷۰، کتاب نفثه‌المصدور از جهات متعددی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. بر این اساس، پرسش این مقاله این است که پژوهش‌های انجام شده بر روی کتاب نفثه‌المصدور چه تعریفی از ادبیات را آگاهانه یا ناآگاهانه؛ مستقیم یا غیرمستقیم پیش‌فرض گرفته‌اند. فرضیه پژوهش حاضر این است که مقالات و تحقیقات نگاشته شده بر نفثه‌المصدور، بر اساس تعریف خود از ادبیات، انتظاراتی از این متن داشته که گاه برآورده نشدن آن را دلیل بر ضعف این اثر شمرده‌اند. این پژوهش‌ها همچنین گاه بر اساس دیدگاه خود نسبت به وظیفه و ماهیت ادبیات، معیارها و حتی مفاهیمی را بر این اثر تحمیل کرده‌اند. بازنشاسی ماهیت این اثر و ارتباط مؤلفه‌های زمان و مکان در آفرینش آن حائز اهمیت بسزایی است. سفالگری نیز از هنرها و صنایع مطرح در ایران دوره اسلامی بوده که تا حد زیادی تحت تأثیر شرایط زمانی و مقتضیات مکانی بوده است لذا واکاوی سفالگری در عصر خوارزمشاهی نیز می‌تواند به واکاوی ماهیت آن در این دوره مؤثر باشد.

درخصوص پیشینه پژوهش باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. با این حال، مقالات و آثار زیادی کتاب نفثه‌المصدور را از جهت ابعاد مختلفی چون گفتمان‌های طرح شده در اثر، نوع نثر، زیبایی‌شناسی و غیره مورد بررسی قرار داده‌اند؛ به‌عنوان نمونه، مقاله «تحلیل محتوای نفثه‌المصدور» محمد حکیم آذر (۱۳۹۴) که به استخراج اصول اخلاقی در این اثر پرداخته است، مقاله «قرینه‌پردازی در نفثه‌المصدور» علی اکبر سام‌خانین و علیرضا باغبان که با بررسی انواع قرینه‌پردازی در این کتاب به این نتیجه می‌رسد که این ویژگی در نفثه‌المصدور «کاربرد زیادی دارد»، مقاله «نگاهی به تشبیه و کنایه در نفثه‌المصدور» فریده موغاری و سعید قنبری فشی که «انواع تشبیه و کنایه را در این اثر مورد بررسی قرار می‌دهد»، اما تاکنون پژوهشی مبنی بر این که این آثار تا چه اندازه توانسته‌اند درک جدیدی از این اثر ارائه دهند؛ انجام نشده است. پژوهش حاضر بر آن است تا به روش توصیفی و تحلیلی و باتکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به بررسی این موضوع بپردازد و زوایای پنهان آن را آشکار سازد.

نتیجه‌گیری

پژوهش‌های ادبی در راه شناساندن بهتر کتاب نفثه‌المصدور و تحلیل و تفسیر آن بر چند گزاره کلی تأکید کرده اند. این موضوع که این کتاب متأثر از تفکر اشعری است و تفسیرهایی جبراندیشانه و تقدیرگرایانه از مسائل دارد، متأثر از زمانه آشوبناک مغول نوشته شده و آیینۀ تمام‌نمای آن عصر است، بیانگر عواطف و تأثرات نویسنده است، نثری مصنوع دارد که گاه زیبایی آن تحسین و گاه به اطناب و بیهوده‌گویی متهم می‌شود. به نظر می‌رسد «احاطه و مهارت» نسوی بر زبان و نگارش ادبی، حسرت و اندوه او از ویرانگری‌های مغول و فغان از جبر روزگار در این اثر، گزاره‌هایی بسیار آشکارند که هر خواننده‌ای با خواندن این اثر آن‌ها را در می‌یابد. پژوهش ادبی در ایران گامی فراتر از طرح دوباره این گزاره‌ها در درک این اثر نگذاشته است و تنها به تکرار این ایده‌ها در قالب‌ها و از طریق نظریه‌های مختلف پرداخته است. در تفسیر این کتاب علاوه بر تکرار این پیش‌دانسته‌ها، در بسیاری موارد، مؤلفه‌هایی بر این متن تحمیل شده است که ناشی از نوع نظریه انتخابی و نوع پیش‌فرض نسبت به تعریف ادبیات و کارکردهای آن است. بررسی انتقادی و گفتمانی این اثر اغلب به این نتیجه منجر شده است که کتاب نفثه‌المصدور، تفاسیری مستدل و عقلانی از اوضاع زمانه خود ارائه نداده و به تثبیت شرایط موجود کمک کرده است، ضعف حکومت خوارزمشاهیان را به جبر روزگار نسبت داده و خود نیز نتوانسته است موجب اصلاح زمانه خود گردد. نسوی همچنین گاه متهم به «فرار از مهلکه» و تلاش برای «پوشاندن اشتباهاتش» و یا «حذف عمدی» نام خائنان و مقصران شده است. هرچند هر اثر ادبی می‌تواند به تثبیت وضعیت موجود کمک و یا وضعیت موجود را به چالش بکشد، اما باز هم نمی‌توان شرایط به وجود آمدن متن، ژانری که نویسنده برای بیان بر می‌گزیند، جایگاه اجتماعی نویسنده و عوامل گفتمانی، اجتماعی، زیبایی‌شناختی بسیار دیگری را در چنین تحلیل‌هایی مغفول گذاشت. در بررسی‌های زیبایی‌شناختی از این اثر نیز معمولاً به بیان استادی و هنرمندی نسوی در شکل دادن نثری مصنوع و استخراج آرایه‌های مختلف اثر بسنده شده است. از این منظر نیز این اثر گاه متهم به بیهوده‌گویی و طولانی کردن متنی که می‌توانسته در چند جمله آن را خلاصه کند شده است، اما همان‌گونه که در پژوهش حاضر نشان داده شد بررسی مسائل زیبایی‌شناختی اثر جز در پیوند با محتوا و مسائل گفتمانی نمی‌تواند به درک درست و تازه‌ای منجر شود. کتاب نفثه‌المصدور مانند هر اثر ادبی دیگری، نه «وسیله»‌ای برای اصلاح جامعه خود و نه صرفاً مجموعه‌ای از آرایه‌های زیباست، بلکه ترکیبی پیچیده و چندلایه از هر دوی اینها که بر یکدیگری به گونه‌ای دیالکتیکی تأثیر می‌گذارند به همراه مسائل گفتمانی و اجتماعی عصر نویسنده است و تنها در نظر گرفتن همه این مسائل می‌تواند در تحلیل این اثر، درکی جدید و چشم‌اندازی تازه در نقد و تفسیر آن باشد. به موازات شرایط ادبی این دوره در زمینه هنر و صنعت نیز تحولات شگرفی ایجاد شد و سفالگری دوره خوارزمشاهی نه تنها تداومی از سفالگری دوره سلجوقی بود بلکه منجر به ایجاد نقوش و سبک‌های جدیدی در سفالگری این دوره گردید.

منابع:

- امیراسلمی، کامبیز. (۱۳۹۶). «تحلیل روابط تاریخی خوارزمشاهیان با مغولان»، تاریخنامه خوارزمی، شماره ۱۸، صص ۳۶-۶۲.
- امیری خراسانی، احمد؛ غفاری، نازنین. (۱۳۹۵)، «تأثیرات روانی هجوم مغول بر جامعه قرن هفت با نگاهی به نفثه-المصدر»، متن-شناسی ادب فارسی، شماره ۲، صص ۱-۲۲.
- بارت، رولان. (۱۳۸۲). لذت متن، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز.
- پوپ، آرتور؛ اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران، تهران: علمی و فرهنگی.
- پرچگانی، رحمان. (۱۳۹۶). «قرینگی در هنر و عرفان»، فصلنامه عرفان اسلامی، شماره ۵۶، صص ۲۴۱-۲۵۳.
- تودوروف، تزوتان. (۱۳۹۳). نقد نقد، ترجمه ی اکرم آیتی، راضیه حجتی‌زاده، اصفهان: جهاد دانشگاهی.
- ثروت، منصور. (۱۳۹۱). درد دل تحریر نوین نفثه-المصدر، تهران: علمی.
- حسن لی، کاووس؛ حسام-پور، سعید. (۱۳۸۴). «قرینه-گرایی خیام در رباعیات»، نشریه ادبیات دانشگاه کرمان، شماره ۱۷، پیاپی ۱۴، صص ۱-۲۶.
- حسینی، هاشم؛ شیرخانی، سمانه. (۱۳۹۵). «درآمدی بر گونه-شناسی نقوش انسانی سفال-های زرین فام سده-های میانه اسلامی ری و کاشان»، هنر اسلامی، شماره ۲۵، صص ۶۸-۸۲.
- حصوری، علی. (۱۳۸۱). مبانی طراحی سنتی، تهران: نشر چشمه.
- حکیم-آذر، محمد. (۱۳۹۴). «تحلیل محتوای نفثه المصدر، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی»، شماره ۲۷، صص ۱۴۲-۱۱۵.
- رنجبر، محمود. (۱۳۹۸). خوانش تحلیلی نفثه-المصدر بر مبنای تاریخ-گرایی نو، متن-شناسی ادب فارسی، شماره ۴۴، صص ۷۹-۹۲.
- رنجبر، محمود و همکاران. (۱۳۹۵). «تحلیل جامعه-شناختی نفثه-المصدر بر اساس نظریه کنش متقابل نمادین»، مجله جامعه-شناسی تاریخی، شماره ۲، صص ۶۱-۸۰.
- ریاحی-امین، زهرا؛ جمالی، صدیقه. (۱۳۹۴)، «نگاهی به تصویرپردازی در نفثه-المصدر»، متن-شناسی ادب فارسی، شماره ۲۷، صص ۱-۱۸.
- زیدری نسوی. (۱۳۴۳). نفثه-المصدر، تصحیح امیرحسین یزدگردی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۱). نگاهی تازه به بدیع، چاپ چهارم، تهران: فردوس.
- سام-خانیان، علی اکبر، و علیرضا باغبان. (۱۳۹۵). «قرینه-پردازی در نفثه-المصدر»، فنون ادبی، شماره ۲، صص ۶۷-۸۴.
- صادقی، سهیلا؛ پدرام میرزایی، علی. (۱۳۹۷). «بررسی زبان-شناختی نفثه-المصدر با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی»، فصلنامه زبان-شناسی اجتماعی، شماره ۳، صص ۲۱-۹.
- صفوت، داریوش. (۱۳۹۳). هشت گفتار درباره-ی موسیقی، داریوش صفوت، انتشارات ارس.
- ضیایی، عبدالحمید. (۱۳۹۰). در غیاب عقل: تحلیل انتقادی خردستیزی در ادبیات فارسی، تهران: فکرآذین.
- غنی-زاده، ابوالفضل. (۱۳۹۷). «دیدنی ساختارگرایانه بر نفثه-المصدر زیدری»، قند پارسی، شماره ۴، صص ۱۵۴-۱۴۱.
- فقیه ملک مرزبان، نسرین؛ صابری تبریزی، زهرا. (۱۳۹۷). «شیوه-های اقناع خواننده در نفثه-المصدر»، فصلنامه پژوهش زبان و ادب فارسی، شماره ۵۰، صص ۷۶-۴۹.
- فاضل، احمد. (۱۳۸۸). «درآمدی بر سخن آرای و ظرافت-های معنایی در نفثه-المصدر»، پژوهشنامه زبان و ادبیات فارسی، شماره ۳، صص ۱۲۶-۱۱۱.
- فاضلی، فیروز؛ یاسری، حسین. (۱۳۹۶). «تشبیه با تکیه بر پیوند شاعرانگی و فرم در نفثه-المصدر»، متن-شناسی ادب فارسی، دوره جدید شماره ۱، صص ۹۰-۷۳.
- قزوینی، محمد. (۱۳۴۳). مقدمه بر: نفثه-المصدر، تصحیح امیرحسین یزدگردی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کالر، جاناتان. (۱۳۹۰). تئوری ادبی، ترجمه‌ی حسین شیخ‌الاسلامی، تهران: نشر افق.
- کمال پورتراب، مصطفی. (۱۳۷۸). «قرینه-سازی در موسیقی، فصلنامه هنر»، شماره ۴۱، صص ۱۵۶-۱۵۴.
- کیانمهر، قباد و همکاران. (۱۳۹۶). «بررسی تحلیلی نقش-مایه شیر در آثار سفالی سده-های پنجم تا هشتم ه.ق» پژوهش-های باستان شناسی ایران، شماره ۱۳، صص ۲۲۴-۲۰۷.
- کیانی، محدبوسف. (۱۳۸۰). پیشینه سفال و سفالگری در ایران، تهران: خاور.
- گرین، ویلفرد و دیگران. (۱۳۸۳). راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ترجمه‌ی زهرا مهین‌خواه، چاپ چهارم، تهران: انتشارات اطلاعات.

- مختاری، زهره؛ شفیع سرارودی، مهرنوش و تقوی نژاد، بهاره. (۱۳۹۷). «ویژگی‌های بصری در سفالینه‌های مینایی با تاکید بر نقش مایه‌ها در ترکیب‌بندی (۵۷۵-۶۱۶)»، پژوهش هنر، شماره ۱۵، صص ۶۹-۵۳.
- موغاری، فریده؛ سعید قنبری فشی، سعید. (۱۳۹۱)، «نگاهی به تشبیه و کنایه در کتاب نفثه‌المصدر»، فصلنامه علمی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، شماره ۱۱، صص ۲۲۱-۱۹۷.
- مفید، حسین؛ رئیس‌زاده، مهناز. (۱۳۸۴). بیهوده سخن: ده مقاله در زیبایی شناسی و هنر معماری، تهران: مولی.
- موران، برنا، (۱۳۸۹)، نظریه‌های ادبیات و نقد، ترجمه‌ی ناصر داوران، تهران: انتشارات نیلوفر.
- نسوی، شهاب‌الدین. (۱۳۶۶). سیره جلال‌الدین یا تاریخ جلالی، ترجمه محمدعلی ناصح، تهران: سعدی.
- ولک، رنه؛ آوستن، وارن. (۱۳۷۳). نظریه‌ی ادبیات، ترجمه‌ی ضیاء موحد و پرویز مهاجر، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ویلسون آلن، جیمز. (۱۳۸۷). سفالگری اسلامی از آغاز دوران ایلخانی در موزه آشمولین آکسفورد، ترجمه مهناز شایسته فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- یزدانی، ملیکا. (۱۳۹۶). شناخت فناوری سفال مینایی براساس داده‌های تکنولوژیک و متون تاریخی. رساله دکتری رشته مرمت اشیای فرهنگی و تاریخی، اصفهان، دانشگاه اصفهان.

Eliot, T. (1921). *the sacred wood: essays on poetry and criticism*, New York: Alfred A.KNOPF.

Guerin. Wilfred, L. (2005),. *A Handbook of critical approaches to literature*, Oxford university press.